

KRITIAS ELLER EURIPIDES: SISYFOS

Indledning og oversættelse af Chr. Gorm Tortzen

Foruden de klassiske attiske dramaer, der er bevaret i deres fulde udstrækning, findes der en mængde større eller mindre brudstykker af kendte og mindre kendte dramatikeres værker. Det følgende handler om et sådant 43 vers langt skuespilfragment fra 400-tallets Athen. Måske er forfatteren Platons berygtede onkel Kritias; andre mener, at det er skrevet af Euripides. Stykket hed sandsynligvis *Sisyfos*, men dets handlingsgang kendes ikke. Når fragmentet alligevel er rasende interessant, skyldes det, at det omhandler en myte om religionens opståen.

Indhold

Teksten, der er en monolog, beskæftiger sig med to ting: dels menneskets opfindelse af lov og orden, som skal sikre individet mod den stærkeres overmagt, dels disse samfundsnormers guddommelige sanktionering, eller rettere opfindelsen af en guddommelig magt til at skabe social stabilitet og det vellykkede forsøg på at udnytte folks angst for det ukendte til accepten af denne teori. Der er tydelige referencer både til samtidens sofistiske relativisme og til gammelattisk gudfrygtighed, fx Solons bøn til Muserne og hans tro på den høje retfærdighed, som sker fyldest før eller senere (Solons digt er fint oversat af Holger Friis Johansen i *Fri Mands Tale*, s. 65ff.). Det er værd at bemærke, at forfatteren (eller den talende) ikke tager afstand til den samfundsskabte retfærdighed, men tydeligvis regner den for et samfundsprodukt, som nogen har fundet det opportunt at give en lige så samfundsskabt guddommelig overbygning.

Teksten er tematisk i slægt med andre 'kunstmyter', der skal forklare den nuværende tingenes tilstand, fx Protagoras' og Aristofanes' myter hos Platon – og ikke mindst Sokrates' metalmyte i *Staten*. Fragmentets tekst udgør en samlet tanke, der falder i nogle klart afgrænsede dele:

1-4 'Der var engang' slår den mytiske fortællertone an og viser mennesket i den rå urtilstand, hvor den stærkeres ret gjaldt.

5-11 Menneskenes egen indførelse af lov og orden var ikke nok til at forhindre uretten. Folk forbrød sig nu bare i det skjulte.

12-27 En klog og snedig mand fandt så på at sanktionere loven ved at påstå, at der er en gud foroven, der ser og hører alt, og som straffer den, der begår forbrydelser i det skjulte. Gudstro og gudsfrygt følges altså ad, ganske som Epikur mener. Myten står i modsætning til sandheden, som dog ikke forklares nærmere.

28-37 Denne reformator brugte naturfænomenerne og den menneskelige angst for det uforståede til at overbevise folk om sandheden af hans opdigtede historie.

38-43 Konklusion: Sådant fik reformatoren menneskene til at tro, at guderne er til. Den sidste bemærkning er måske ikke helt konsistent med forudsætningerne i 12-27, men som i så mange andre ætiologiske myter forudsættes den nuværende tingenes tilstand ofte i den periode, der gik forud, og årsag og virkning bytter plads.

Hvem forfatteren er, hvem han tillægger disse synspunkter, og under hvilke

omstændigheder de fremsættes (fx alvor eller ironi), kan man ikke sige med sikkerhed. Trods al usikkerheden og forbeholdene har vi bevaret en tekst med et budskab, der er overordentlig vigtigt for forståelsen af det intellektuelle klima blandt i hvert fald nogle athenere i slutningen af 400-tallet. Det gælder både legen med en selvopfundne civilisationsmyte, mennesket som sin egen iscenesætter, *Tiden* som verdensskaber (måske en orfisk idé) og de mange bevidst forsigtige formuleringer, som taleren bruger til at modificere sine betragtninger.

Overlevering og forfatterskab

Tekstfragmentet er bevaret eller omtalt tre gange i den antikke litteratur:

(1) Teksten findes i sin helhed hos Sextus Empiricus (*Adv. Math.* IX.54 = *Mod fysikerne* I.54), som udtrykkelig nævner Kritias og udlægger teksten som ateistisk. Han kalder tekststykket et ῥητόν *rheton*, der hos Sextus øjensynlig betyder en udtalelse, et synspunkt. Der står intet om Sisyfos og intet om, at der er tale om et drama, selvom taleverset naturligvis kunne tyde på det. Sextus indleder citatet med ordene: 'Kritias, en af tyrannerne i Athen må også tilhøre denne forsamling af atheister [Diagoras fra Melos, Prodikos fra Keos og Theodoros]; han siger, at de gamle lovgivere skabte guden som en slags kontrollør [*episkopos*] af menneskenes gode og slette handlinger, for at ingen skulle gøre sin næste fortræd, fordi han ville undgå at få en straf fra guderne. Hans synspunkt lyder sådan her...' Efter første del af citatet tilføjer Sextus bemærkningen 'Lidt længere nede tilføjer han...' hvorefter de to sidste linier følger. Sisyfos omtales ikke. Sandsynligvis citerer Sextus Empiricus ikke efter en samlet udgave af teksten; han støtter sig snarere til en antologi, som ikke har anført den person eller det stykke, hvorfra citatet er hentet.

(2) Teksten er omtalt af Aëtios (1.7.2): 'Tragediedigteren Euripides indførte nemlig Sisyfos som fortæller for denne opfattelse og han bifaldt hans mening'. Herefter citeres de første to linier, og teksten parafraseres: 'Herefter siger han, at lovløsheden blev afløst af indførelsen af loven. Men da loven kun forhindrede de åbenlyse forbrydelser, og mange mennesker begik ulovligheder i det skjulte, fastslog en klog mand, at man må blinde sandheden med en opdigtet historie [*pseudes logos*] og få folk til at tro'- og herefter følger vers 17-18. Lidt tidligere (1.6.7) har Aëtios i en anden sammenhæng citeret vers 33-34 med ordene: 'Derefter siger Euripides ...'. Det er karakteristisk for denne brug af citater, at der ikke skelnes mellem forfatterens personlige synspunkter og dem, som han tillægger sine personer. Derfor er det for Aëtios Euripides selv der mener, hvad der står i citatet.

(3) Ælian *VH* 2.8 nævner et satyrstykke af Euripides med titlen *Sisyfos*.

Koblingen mellem Kritias-citatet, Aëtios' Euripidescitat og Euripides' satyrdrama skyldes Wilamowitz (*Analecta Euripidea* 1875. 161-172). De tre dramaer, som han tilskriver Kritias, (*Tennes*, *Rhadamanthys* og *Peirithus*) er i den antikke overlevering uægte Euripides-stykker. Athenæus fortæller (11.496b), at nogle desuden tillagde Kritias *Peirithus*. Lesky (*Geschichte der Griechischen Literatur*, s. 407) gentager den i for sig meget plausible hypotese, at de tre tragedier og satyrdramaet udgjorde en tetralogi.

Wilamowitz går med støtte i Aëtios-citatet ud fra, at den talende er Sisyfos selv (*Die Glaube der Hellenen* bd. 2, s. 216), og mener, at hans holdninger kan have medført en guddommelig straf, som den der overgik Bellerofon: Zeus' dræbende lynild – med andre ord: at Sisyfos i stykket blev straffet for at fremsætte den slags tanker. Guthrie tager tekstens budskab for pålydende (*The Sophists*, s. 243) og diskuterer, hvorvidt et så religionskritisk indlæg overhovedet kunne opføres. Nogle har heraf sluttet, at stykket var et læsedrama, en genre som dog næppe eksisterede i slutningen af 400-tallet f.Kr.

Fragmentet er som sagt overlevet hos Sextus Empiricus og er trykt med stort kritisk apparat i Diels-Kranz *Fragmente der Vorsokratiker* (88.25). Det er for nylig blevet genudgivet med indledning og noter i Ralf Krumreich, Nikolaus Pechstein und Bernd Seidensticker: *Das Griechische Satyrspiel*, s. 552-560 (Darmstadt 1999). Heri giver Pechstein en forskningsoversigt og tilslutter sig den kritik af Wilamowitz' teori, som første gang blev fremsat af Albrecht Dihle i *Hermes* 105 (1977) 28-42. Dihle tillægger Euripides stykket, som han tøvende kalder et satyrspil.

Pechsteins meget omfattende indledning indeholder yderligere overvejelser over, hvor og hvornår Sisyfos kan have sagt replikken, uden at der fører til noget overbevisende resultat. Ydermere forklares det ikke, hvorfor Sextus (eller hans kilde) tillægger Kritias og ikke den langt bedre kendte Euripides citatet. Udgaven har både en tekst, en oversættelse og ret omfattende noter med mange henvisninger til parallelsteder hos førsokratikerne Xenofanes, Anaxagoras og Demokrit. Det er rigtigt, at teksten forholder sig til tanker som i Xenofons *Memorabilier* 1.1.19: 'Sokrates mente, at guderne ved alt, både hvad man siger, hvad man gør og hvad man tænker i det skjulte', men kommentaren til citatet 'Dieser erste Teil des Lehren des *sofos aner* lehnt sich offensichtlich an die sokratische Götterkonzeption an' er der vist ikke rigtig dækning for.

Det er vanskeligt på dette grundlag at slutte noget om forfatteren, og ærlig talt er det måske heller ikke så vigtigt. Hvem han end er, er han godt inde i samtidens centrale diskussioner og i opgøret med den traditionelle gudsyndelse.

Et gæt

Derimod er det værd at overveje en idé fremsat af H.E. Yunis (*ZPE* 75 (1988) 39-46) og refereret af Pechstein: I en papyrus med korte tragediecitater (*P.Oxy.* 1176, fr. 39 col. II 8-14) findes der et replikskifte mellem de anonyme personer A og B på to vers, som måske kunne stamme fra samme stykke:

A: Hvem frygter du, hvis disse ting går for sig skjult?

B: Da guderne, som skuer videre end vi.

Man bemærker, at samtalen er skåret til, sådan at B med sit fromme svar får ret. Hvis dialogen stammer fra samme stykke og er gået umiddelbart forud for den lange udredning om den kloge mand, må A være identisk med mytemageren – og sandsynligvis med Sisyfos.

I så fald er B en god, gammeldags tænkende mand (som Solon eller Lysias' far Kefalos i *Staten*), mens Sisyfos i sit lange svar prøver at redde ham ud af illusionen om det guddommelige forsyn med en myte, der på sin side jo også er en illusion og derved åbner svimlende epistemologiske dybder af den slags, vi kender fra sofisterne og Platon. Dette er og bliver et gæt, men det er alligevel en

fascinerende tanke at forestille sig scenen, og ikke mindst hvordan publikum i Dionysosteatret har modtaget et stykke med disse tanker i – hvadenten forfatteren har være Kritias eller Euripides.

Oversættelse og tekst

Tekst og oversættelse følger stort set Pechsteins udgave, idet jeg dog har accepteret et par gode konjekturen hentet i Diels-Kranz's kritiske apparat.

1 Der var engang, da menneskene leved vildt
og uden orden, dyrisk, som den stærkes træl.
Belønning var der ikke til den gode mand,
og heller ikke fik den onde nogen straf.
5 Da opfandt menneskene – tror jeg – lov og straf,
så retten skulle være herre for enhver
og lægge vold og overmod i slavebånd;
den som forsyndet sig, fik sin fortjente straf.
Men da nu lovene forhindrede folk i
10 at ordne deres sager helt åbenlyst med vold,
så foregik forbrydelsen nu blot i smug.
Derefter – tror jeg – har en klog og listig mand
opfundet guds frygt for de dødelige mænd:
Den skulle få de onde til at blive skræmt,
15 selv når de skjuler deres gerning, ord og sind.
Herefter har han indført gudstro sådan her:
»Der er en guddom, blomstrende med evigt liv,
som med sin tanke ser og hører, tænker alt,
og alt han skænker os; selv har han gudsnatur.
20 Og alt, hvad dødelige siger, hører han,
og ingen handling skjules for hans skarpe blik.
Hvis *du* har lumske planer i dit stille sind,
så kender guderne din tanke – det er *dem*,
der har forstand.«

Med disse ord indførte han
25 den mest besnærende af alle teori'r
og skjulte selve sandheden med falske ord.
Og guderne – det var hans påstand – de bor dér,
hvor han ku' skræmme menneskene mest af alt,
for derfra udgår nemlig både skræk og gavn
30 – det havde han forstået – for vore arme liv.
På hvælvet højt deroppe, hvor han så
at lynet glimter, tordenbraget drøner hult,
og himlen breder ud sin stjerneklædte krop
(den vise kunstner *Tidens* skønne mesterværk),
35 dér vandrer Solens skive i sin klare glans
og derfra udgår regnen fugtig over Jord.
Han satte denne skræk i menneskenes sind,
og meget listig med sin tale fik
han anbragt guddomskraften her på rette sted
40 og slukket lovløshedens brand ved lovens hjælp.

Lidt længere nede tilføjer han:

43 Sådan – tror jeg – fik først man overtalt
os mennesker til troen på, at gud er til.

1 ἦν χρόνος, ὅτ' ἦν ἄτακτος ἀνθρώπων βίος
καὶ θηριώδης ἰσχύος θ' ὑπέρτης,
ὅτ' οὐδὲν ἄθλον οὔτε τοῖς ἐσθλοῖσιν ἦν
οὔτ' αὖ κόλασμα τοῖς κακοῖς ἐγίγνετο.
5 κᾶπειτά μοι δοκοῦσιν ἄνθρωποι νόμους
θέσθαι κολαστάς, ἵνα δίκη τύραννος ἦ
<ὁμῶς ἀπάντων> τήν θ' ὕβριν δούλην ἔχη·
ἐζημιούτο δ' εἴ τις ἐξαμαρτάνοι.
ἔπειτ' ἐπειδὴ τὰμφανῆ μὲν οἱ νόμοι
10 ἀπείργον αὐτοὺς ἔργα μὴ πράσσειν βία,
λάθρα δ' ἔπρασσον, τῆνικαὐτά μοι δοκεῖ
<πρῶτον> πυκνός τις καὶ σοφὸς γνώμην ἀνήρ
<θεῶν> δέος θνητοῖσιν ἐξευρεῖν, ὅπως
εἴη τι δεῖμα τοῖς κακοῖσι, κἂν λάθρα
15 πράσσωσιν ἢ λέγωσιν ἢ φρονῶσί <τι>.
ἐντεῦδι δαίμων ἀφθίτῳ θάλλων βίῳ,
νόφ τ' ἔθεν οὖν τὸ θεῖον εἰσηγήσατο,
ὡς ἔστ' ἀκούων καὶ βλέπων, φρονῶν τε καὶ
προσέχων τε ταῦτα, καὶ φύσιν θεῖαν φορῶν,
20 ὃς πᾶν [μὲν] τὸ λεχθὲν ἐν βροτοῖς ἀκούσεται,
<τὸ> δρώμενον δὲ πᾶν ἰδεῖν δυνήσεται.
ἐὰν δὲ σὺν σιγῇ τι βουλευῆς κακόν,
τοῦτ' οὐχὶ λήσει τοὺς θεοὺς· τὸ γὰρ φρονοῦν
<ἄγαν> ἔνεστι.

τούσδε τοὺς λόγους λέγων
25 διδαγμάτων ἡδιστον εἰσηγήσατο,
ψευδεῖ καλύψας τὴν ἀλήθειαν λόγῳ.
ναίειν δ' ἔφασκε τοὺς θεοὺς ἐνταῦθ', ἵνα
μάλιστ' ἂν ἐξέπληξεν ἀνθρώπους ἄγων,
ὅθεν περ ἔγνω τοὺς φόβους ὄντας βροτοῖς
30 καὶ τὰς ὀνήσεις τῷ ταλαιπώρῳ βίῳ,
ἐκ τῆς ὑπερθε περιφορᾶς, ἵν' ἀστραπᾶς
κατείδεν οὔσας, δεινὰ δὲ κτυπήματα
βροντῆς, τό τ' ἀστερωπὸν οὐρανοῦ δέμας,
Χρόνου καλὸν ποίκιλμα, τέκτονος σοφοῦ,
35 ὅθεν τε λαμπρὸς ἀστέρος στείχει μύδρος,
ὅ θ' ὑγρὸς εἰς γῆν ὄμβρος ἐκπορεύεται.
τοίους δὲ περιέστησεν ἀνθρώποις φόβους,
δι' οὓς καλῶς τε τῷ λόγῳ κατώκισεν
τὸν δαίμον' οὗτος κἂν πρέποντι χωρίῳ,
40 τὴν ἀνομίαν τε τοῖς νόμοις κατέσβεσεν.

καὶ ὀλίγα προσδιελθὼν ἐπιφέρει

οὕτω δὲ πρῶτον οἶομαι πείσαι τινα
43 θνητοὺς νομίζειν δαιμόνων εἶναι γένος.